

इतिहासाची साधने

(Tools of historical studies)

डॉ. सौ. वीरा मांडवकर

सहायक प्राध्यापक, इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ

ई मेल : pavanmandavkar@yahoo.com भ्रमणध्वनी ९४०३०१४८८५

गोषवारा :

इतिहासाची साधने भविष्य योग्य प्रकारे व्यतीत करण्यासाठी भूतकाळाचा अभ्यास करून त्यामध्ये बोध घेऊन वर्तमान काळात त्यानुसार योजना आखून पावले टाकल्याने समाजाला निश्चितच फायदा होतो. इतिहासात ज्या चुका झाल्या त्या सुधारून मानव आपली प्रगती साधू शकतो. त्याचप्रमाणे आपला प्रेरणादायी इतिहास पाहून नवीन पिढीला मार्गदर्शन मिळू शकते; पण यासाठी योग्य प्रकारे इतिहासाचे ज्ञान होणे आवश्यक आहे. हा इतिहास माहिती करून घेण्याची अनेक साधने आहेत. त्यात मुख्यतः पुरातत्वीय साधने आणि पुराभिलेखीय साधने यांचा समावेश होतो. काळाच्या ओघात अनेक गोष्टी गडप झाल्या असतील तरीही जे काही अवशेष उत्खननात सापडले, त्यांच्या आधारे इतिहासाचा अभ्यास करता येतो. म्हणूनच प्राचीन काळात लिहिल्या गेलेले लिखाण, रामायण-महाभारत यांसारखे ग्रंथ, बौद्ध वाङ्मय, जैन वाङ्मय, पर्यटकांनी केलेले लिखाण उध्वस्त गावे, प्रचंड किल्ले, लेणी, मंदिरे, बौद्धस्तूप, नाणी, शिलालेख स्थापत्य अवशेष, समुद्रतळातील अवशेष ही सगळी इतिहासाची साधने अत्यंत महत्त्वाची आहे.

Abstract:

In order to spend the future properly, by studying the past and learning from it, planning and taking steps accordingly in the present time certainly benefits the society. Humans can make progress by rectifying mistakes made in history. Similarly, looking at our inspiring history can guide a new generation; but it requires knowledge of history properly. There are many tools for knowing this history. These include mainly archaeological tools and archive tools. Although many things have disappeared over the course of time, history can be studied on the basis of whatever remains were excavated. That is why writings written in ancient times, texts like Ramayana and Mahabharata, Buddhist and Jain literature, tourist writings, ruined villages, huge castles, caves, temples, Buddhist statues, coins, inscriptions, architectural relics very important.

बीजशब्द : इतिहास, साधने, लिखाण, पुरावे, राज्य, ताम्रपट

पुराभिलेखीय साधने :

वेदकाळापासून १२व्या शतकापर्यंत रचली गेलेली ग्रंथसंपदा याचा प्राचीन भारताच्या इतिहासाच्या साधनात उल्लेख करावा लागेल. यात वेदकालीन वाङ्मय, कालिदास, भास, भवभूतीच्या नाटकापर्यंत सर्वच वाङ्मयीन लिखाणाचा समावेश होतो. यातसुद्धा दोन प्रकार आहेत. पहिला प्रकार म्हणजे भारतीय लेखकांनी लिहिलेल्या ग्रंथांचा आणि दुसरा प्रकार म्हणजे परकीयांच्या लेखनाचा होय.

अ. प्राचीन भारतीयांचे लिखाण :

‘ऋग्वेद’ हा ग्रंथ म्हणजे प्राचीन भारताच्या इतिहासाचे प्राचीनतम साधन आहे. इ.स. पूर्व १५०० या काळातील आर्य संस्कृतीची कल्पना करण्यासाठी उपयुक्त आहे. तत्कालीन सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, धार्मिक जीवनाचे यथार्थ

चित्रण ऋग्वेदातील ऋचांच्या आधारे उभे करता येते. ऋग्वेदाप्रमाणे इतर अनेक ग्रंथातून आपण प्राचीन भारताचा इतिहास समजून घेऊ शकतो.

१. वैदिक वाङ्मय :

ऋग्वेद, यजुर्वेद, अथर्ववेद, सामवेद यातून वेदकाळातील समाजाच्या वाटचालीचा पुढचा टप्पा ध्यानी येतो. याला उत्तरवेदकाळ म्हणतात. उपनिषदे, ब्राम्हणे, आरण्यके या ग्रंथांतून अनेक मौलिक माहिती मिळते.

२. रामायण व महाभारत :

वेदकालीन समाजाची वाटचाल कालांतराने प्रगत अशा समाजात झाली. या महाकाव्यांचा रचनाकाळ साधारणतः इ.स. पूर्व १८०० ते १००० वर्षे मानला जातो. रामचरित्र वाचण्याच्या सोबतच तत्कालीन समाजाचे चालीरीतींचे वर्णाश्रम, विवाह, पद्धतीचे, कुटुंबसंस्थेचे, रूढी परंपरांचे अप्रत्यक्ष चित्रण यात आढळते. त्याचप्रमाणे 'महाभारत युद्धाच्या निमित्ताने अनेक टोळी राज्यांचे उल्लेख येतात. महाभारतात उल्लेखलेल्या राजघराण्यांचे टोळी राज्यांचे संदर्भ बौद्धकाळापर्यंत आपल्याला आढळतात. म्हणूनच 'महाभारत' हे नुसतेच महाकाव्य नसून लोकोतिहासाच्या स्वरूपात समाजमनात जागविलेला एक इतिहास आहे.'^१

३. श्रुती आणि स्मृती ग्रंथ :

मनुस्मृती, याज्ञवल्क्य स्मृती, नारदस्मृती, विष्णुस्मृती, पाराशर स्मृती हे स्मृतिग्रंथ इतिहासाच्या अभ्यासासाठी अत्यंत महत्त्वाचे मानले जातात.

४. पुराणे :

प्राचीन भारतीय इतिहासाचे स्पष्ट निर्देश जाणून घेण्यासाठी पुराणांचा अभ्यास महत्त्वाचा ठरतो. भारतीय वाङ्मयाच्या इतिहासात अठरा पुराणे आहेत. त्यापैकी मस्त्यपुराण, वायुपुराण, विष्णुपुराण, भागवत पुराण, ब्रह्मांडपुराण ही महत्त्वाची आहेत. नंद मौर्य राजघराण्यापासून अगदी गुप्त साम्राज्याच्या कालखंडापर्यंतच्या नोंदी पुराणात आढळतात. म्हणून पुराणांकडे विश्वसनीय साधन म्हणून पाहिले जाते.

५. बौद्ध वाङ्मय :

बौद्धवाङ्मयातील 'महापरिनिर्वाणसूत्र' हा ग्रंथ राजकीय व सामाजिक संदर्भांच्या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे. सिद्धार्थ गौतम बुद्धांच्या महापरिनिर्वाणप्रसंगी तत्कालीन भारतवर्षातील विविध राजे, गणराजे, महाजनपदे, राज्यपद्धती यांची सविस्तर माहिती मिळते. त्याचप्रमाणे जातक कथा, दीपवंश, महावंश, ही बौद्ध महाकाव्ये, विनयपिटक, सूतपिटक, अभिधम्मपिटक हे पिटकग्रंथ, दिव्यावदान, अशोकावदान यांसारखे ग्रंथ इतिहासाच्या अभ्यासासाठी अतिशय उपयुक्त मानण्यात येतात. 'जातककथा म्हणजे गौतमबुद्धांच्या पूर्वजन्मीच्या काल्पनिक कथा असल्या तरी त्यात बुद्धपूर्वकालीन समाजाचे सुंदर चित्र रेखाटले आहे.'^२

६. जैन वाङ्मय :

जैन वाङ्मयातील महत्त्वाचे ग्रंथ म्हणजे कल्पसूत्र, जैनआगमग्रंथ, जैनभगवतीसूत्र, परिशिष्टपर्व, निरयावलीसूत्र, आवश्यकसूत्र आदी जैन वाङ्मयातील महत्त्वाचे ग्रंथ आहेत.

७. चरित्र ग्रंथ :

अश्वघोषाचे 'बुद्धचरित्र' हा सर्वात प्राचीन चरित्रग्रंथ यातून बुद्धांच्या चरित्राविषयी अधिकृत माहिती उपलब्ध होते. बाणभट्टाने लिहिलेल्या 'हर्षचरित्र' यातून हर्षवर्षनाच्या राज्यकारभाराची, कार्यकर्तृत्वाची अधिकृत आणि विश्वसनीय माहिती मिळते. वाक्पती लिखित कनोजच्या यशोधर्माचे चरित्र, बिल्हणलिखित चालुक्य नृपती, विक्रमांकदेवचरित्र आदी चरित्रे इतिहास अभ्यासाच्या दृष्टीने महत्त्वाची आहेत.

८. बखर वाङ्मय :

बखरवाङ्मयातूनही इतिहासाविषयी बरीच माहिती मिळते. बरेचदा बखरीचे लेखक हे तत्कालीन असतात. त्यामुळे त्यांच्या लिखाणातील काळाची माहिती विश्वसनीय असू शकते. अर्थात कधी कधी स्वामिभक्तीच्या अतिरेकामुळे बखरवाङ्मयात अतिरंजीतपणा येऊ शकतो. तरीही काही प्रमाणात सत्यासत्यता पटवण्यासाठी बखरवाङ्मयाचा आधार घेण्यास हरकत नसते.

‘सभासदाची बखर याचा लेखनकाल इ.स. १६९४ ते १६९७ हा असून ती शिवकालात लिहिलेली असल्याने या बखरीला महत्त्वाचे स्थान मिळाले आहे. बखर संक्षिप्त आहे, पण शिवकालीन असल्यामुळे अभ्यासास महत्त्वपूर्ण मानण्यात आली आहे.’^३ रघुनाथशास्त्री दात्ये यांची शालिवाहन चरित्र, राक्षसतागडीची बखर, खंडोबल्लाळ यांचे शिवदिग्वीजय, अमात्य रघुनाथपंत हणमंते यांचा राज्यव्यवहासकोश, रघुनाथ यादव चित्रे यांची चित्रगुप्ताची बखर या सगळ्या महत्त्वाच्या बखरी आहेत.

९. नाटक, कथा, कादंबरी :

या वाङ्मयप्रकारांनीसुद्धा इतिहास अभ्यासकांना बरेच साह्य केलेले आहे. जातककथा, पंचतंत्राच्या कथा, इसापनीतीच्या कथा, बाणभट्टांची कादंबरी या सर्वांमध्ये कल्पनाविलास असला तरीही त्याला वास्तवाचा आधार आहे; त्यामुळे त्यातून अनेक इतिहासपुरक घटनांचा उलगडा होतो. त्यातही नाटके म्हणजे वाङ्मयप्रकार असूनही इतिहासाच्या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे. कारण तत्कालीन नाटकांची कथानकां ही प्रत्यक्ष घडलेल्या घटनांवर आधारित असत. मौर्यकालीन इतिहास सांगणारे विशाखादत्तचे मुद्राराक्षस, गुप्तकाळातले देविचंद्रगुप्तम्, महाकवी कालिदासाचे मालविकाग्निमित्रम्, विक्रमोर्वशीय ही राजकीय नाटके हे सर्व वाङ्मय भारतीयांच्या ऐतिहासिक ज्ञानात मोलाची भर घालणारे आहे. कौटिल्याचे अर्थशास्त्र, वात्स्यायनाचे कामसूत्र हे शास्त्रीय ग्रंथ, पाणिनीचे व्याकरणावरील ग्रंथ हे मोलाचे ऐतिहासिक पुरावेच होत.

ब. परकीयांचे लिखाण :

भारतीय लिखाणासोबतच परकीयांनी लिहिलेले साहित्यही अभ्यासकांसाठी उपयुक्त आहे. शास्त्रशुद्ध पद्धतीने इतिहास लेखनाची परंपरा ग्रीसमध्ये होती. ‘हिरोडॉटस’ हा ग्रीस इतिहास परंपरेचा प्रणेता म्हणून ओळखला जातो. डायोडोरस, जस्टीन, एरियन, प्लुटार्क यांनी ग्रीसचा इतिहास लिहिताना त्यात भारतीय इतिहासाचे महत्त्वपूर्ण संदर्भ दिले आहेत. त्यातून भारतीय इतिहासावर बराच प्रकाश पडतो. इसवीसनाच्या चवथ्या शतकापासून ग्रीकांचे भारतीयांशी संबंध आले. त्याचप्रमाणे पर्शियन, इराणी या काळात यांचासुद्धा भारतीयांशी संबंध आला आणि त्यांनी आपले अनुभव लिहून ठेवले आहे. त्याचप्रमाणे परकीयांनी प्रवासकाळी केलेली वर्णने यातून विश्वसनीय माहिती मिळते. यात मेगॅस्थनीसचा ‘इंडिका’ हा ग्रंथ अनेक मौलिक माहिती देतो. कारण मेगॅस्थनीस हा ग्रीक वकील राजदूत होता. पाटलीपुत्र नगरीची राजव्यवस्था, वैभव हे या ग्रंथामधून आले आहे. दुसरा महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणजे ‘पेरिप्लस ऑफ दि युरेशियन सी’ हा आहे. सातवाहन साम्राज्याविषयी यात बरीच माहिती मिळते. या ग्रंथांचा लेखक इ.स. पूर्व पहिल्या शतकात भारतात येऊन गेला. गुप्तकाळात फाहियान हा चीनी अभ्यासक भारतात आला. चिनी बौद्ध अभ्यासक तातांगसियुकी या ग्रंथात ह्युएनत्संगने अनेक माहिती पुरवली आहे. तत्कालीन शिक्षणपद्धती, परीक्षापद्धती, प्रवेश आणि शिक्षणप्रेमासंबंधी विस्तृत माहिती मिळते.

पुरातत्वीय साधने :

याला भौतिक किंवा अलिखित साधने म्हणूनही ओळखण्यात येते. पुरातन काळात वापरल्या गेलेल्या असंख्य वस्तू किंवा गोष्टी जसे किल्ले, मंदिरे, लेण्या, मूर्ती, शिल्पे, नाणी, मातीची भांडी, खापरे या सर्वांना इतिहासाची पुरातत्वीय साधने म्हणून संबोधण्यात येते. इ.स.पूर्व २५०० वर्षांपासून ते इ.स. १२-१३ व्या शतकापर्यंतच्या प्राचीन काळाविषयी माहिती देणारी असंख्य पुरातत्वीय साधने आतापर्यंत उपलब्ध झाली आहेत.

पुरातत्वीय साधनांचे सुद्धा अनेक प्रकार आहेत.

१. उत्खनन अवशेष :

उत्खननाद्वारे जमिनीत काळाच्या ओघात गडप झालेला इतिहास उलगडून पाहिल्या जाऊ शकतो. उत्खननात बहुतांश वेळा सापडल्या जाणाऱ्या गोष्टी म्हणजे अस्थी अवशेष, मातीची भांडी, दागदागिने, धान्याचे कण, बांधकामाचे अवशेष सापडतात. ज्यातून अनेकदा रासायनिक प्रक्रिया करून ते अवशेष किती हजार वर्षांपूर्वीचे आहेत, भांडी किंवा खापरांची जाडी, रंग, त्यावरचे पॉलिश यातूनही या वस्तू कुठल्या कालखंडातल्या आहेत, हे लक्षात येते. हडप्पा व मोहेंजोदडो उत्खननातून सिंधू संस्कृतीचा पूर्ण अभ्यास करण्यात आला. तक्षशिला, नालंदा, नागार्जूनकोंडा, कपिलवस्तू, महाराष्ट्रातील नेवासा, पैठण, भोकरदन या ठिकाणी सातवाहनकालीन अवशेष उत्खननातून प्राप्त झाले.

२. शिलालेख आणि ताम्रपट :

सर्वात प्राचीनतम शिलालेखरूपी पुरावा म्हणजे अशोकाचे शिलालेख आहेत. त्याचप्रमाणे बोजागकाई येथील शिलालेखही पुरातन आहेत. त्यात ऋग्वेदकालीन देवदेवतांचा उल्लेख आहे. तो शिलालेख आर्यांचे मूळ वसतिस्थान मध्य आशिया होते, हे सिद्ध करणारा पुरावा मानला जातो. अशोकाच्या शिलालेखांतूनही सम्राट अशोकाविषयी खूप माहिती मिळते. गुप्त कालखंडातील समुद्रगुप्ताच्या राजकवी हरिसेनेने समुद्रगुप्ताच्या दक्षिण आणि उत्तर दिग्विजयाची प्रशस्ती लिहिलेला अलाहाबादचा प्रशस्ती लेख महत्त्वाचा आहे. दिग्विजयाची सारी बारीकसारीक माहिती, जिंकलेली राज्ये, त्या राज्यावर राज्य करणारे घटक हे सर्व तपशील या शिलालेखात आढळतात. सातवाहन काळातील नाणेघाटचा शिलालेख, पितळखोऱ्याच्या लेण्यातील शिलालेख, राष्ट्रकुट काळातील कंधारचा शिलालेख, यादव काळातील अर्धापूरचा शिलालेख, आंबेजोगाईतील खोलेश्वराचा शिलालेख हे सर्व महत्त्वपूर्ण घटनांचे साक्षीदार असलेले शिलालेख आहेत. ताम्रपटांमध्ये साधारणपणे निरनिराळ्या राजांच्या काळात त्यांनी दिलेल्या दानाचा उल्लेख असतो. दान देण्याचा काळ, प्रसंग, राजाची भेट, भेटीचे प्रयोजन म्हणून एखादी घटना यांचा उल्लेख असतो.

३. नाणी :

आर्थिक व्यवहाराचे प्रमुख साधन म्हणून नाण्यांचा उल्लेख पूर्वापार चालत आला आहे. नाण्यांवर सुद्धा बरीच महत्त्वपूर्ण माहिती असते. त्यावरून राजाचा उल्लेख, काळाचा निर्देश, धर्माचे प्रतिक अशा अनेक गोष्टींचा उलगडा होतो. नंदमौर्य काळातील नाणी, गुप्तकालीन नाण, सातवाहन काळातील नाणी अनेकदा वेगवेगळ्या ठिकाणी सापडली आहेत. त्यावरून भारताच्या इतिहास संशोधनास बरेच साह्य होते.

४. शिल्पावशेष व मूर्तीअवशेष :

कलेवरसुद्धा कालखंडाचा प्रभाव पडत असतो आणि वेगवेगळ्या राजांच्या काळातील व धर्म, विचारसरणी यांचाही कलेवर प्रभाव पडतो. त्यामुळे प्राचीन शिल्पांवरूनही त्या त्या कालखंडाचा अदमास लावता येतो. गुप्त कला, गांधार कला, मथुरा कला, परंपरा अशा अनेक कलाप्रकारांनी भारताचे कलाक्षेत्र प्रसिद्ध आहे. प्राचीन शिल्पांचा, मूर्तींचा अभ्यास करून मूर्तीवरील केशभूषा, वेशभूषा, अलंकार निरनिराळ्या देवदेवतांच्या मूर्ती यांतून भूतकालीन विचारसरणीची दिशा स्पष्ट होऊ शकते.

५. स्थापत्य अवशेष :

उत्खननातून सापडलेल्या गतकाळातील बांधकामांच्या अवशेषांवरून इतिहासासंबंधी सखोल माहिती मिळते. किल्ले, गढ्या, घरे, राजवाडे, मंदिरे, लेण्या, विहिरी, सार्वजनिक स्थळे यांतून तत्कालीन बांधकामपद्धती तंत्र, लोकांचे राहणीमान, धर्मसंकल्पना, युद्धतंत्र यांविषयी निश्चित चित्र रेखाटता येते. हडप्पा, मोहेंजोदडो उत्खननात सापडलेली शहरे, घरांचे चौथरे, मोठमोठाल्या इमारती, सार्वजनिक स्नानगृहे, धान्य कोठारे या अवशेषांवरून सिंधू संस्कृतीचा सखोल अभ्यास करता आला. सांची, सारनाथ, कपिलवस्तू, लुंबिनी या ठिकाणचे स्तूप, उदयगिरी, खंडगिरी किंवा अजिंठा वेरूळ येथील लेण्या, गुप्तकाळापासून चालुक्यापर्यंतची मंदिरे, आग्रा, दिल्ली, देवगिरी, कंधार येथील किल्ले या सर्वांचे अवशेष म्हणजे तत्कालीन स्थापत्यतंत्राचा पुरावाच आहे.

६. समुद्रतळातील अवशेष :

आधुनिक काळात साधारणतः १९८० पासून नवीन तंत्रज्ञानाने आता समुद्रतळातील संशोधन करणे सोपे झाले आहे. समुद्रात बांधकाम अवशेष, अस्थी अवशेष सापडतात. महाभारतकालीन द्वारकेजवळच्या समुद्रात सापडल्याचा दावा करण्यात येतो. यावरून समुद्रतळाचा अभ्यास इतिहासासाठी महत्त्वाचा असतो, हे लक्षात येते.

एकंदरीत यावरून हे लक्षात येते की इतिहासाचा अभ्यास करण्यासाठी आपल्याला इतिहासाच्या पाऊलखुणांवर चालावे लागते. या पाऊलखुणांचा अभ्यास म्हणजेच इतिहास जाणून घेण्याची एक संधी असते.

निष्कर्ष :

१. पुरातत्वीय साधने आणि पुराभिलेखीय साधने अशा दोन प्रकारची ऐतिहासिक साधने अभ्यासण्यात येतात.
२. ग्रांथिक स्वरूपातील निर्मितीपासून म्हणजेच १२व्या शतकापासूनची ग्रंथसंपदा इतिहास अध्ययनासाठी उपयुक्त ठरते.
३. प्राचीन भारतीयांचे लिखाण जसे रामायण महाभारतासारखे ग्रंथ, वेद, पुराणे, श्रुती स्मृतिग्रंथ या ग्रंथांना धार्मिक दृष्टीने महत्त्वाचे मानण्यात येते. त्याबरोबरच त्यांचा ऐतिहासिक माहिती मिळविण्याकरिताही खूप उपयोग होतो.
४. विविध संप्रदायांशी निगडित साहित्यही तत्कालीन माहिती मिळविण्यासाठी उपयुक्त ठरते. यात बौद्ध संप्रदाय, जैन संप्रदाय यांचा सामाजिक राजकीय संदर्भाच्या दृष्टीने खूप उपयोग होतो.
५. पर्यटनाच्या किंवा अध्ययनाच्या हेतूने भारतात आलेल्या परकीय पर्यटकांच्या लिखाणातून बरीच विश्वासनीय माहिती मिळू शकते.
६. पुरातत्वीय साधनांत उत्खनन अवशेष, शिलालेख आणि ताम्रपट, नाणी, शिल्प, लेण्या स्थापत्य अवशेष यांचा समावेश होतो.

संदर्भ :

१. देव, डॉ. प्रभाकर, इतिहासाची साधने, 'प्राचीन भारत', विद्या प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती, १९९५, पृ. २४
२. दीक्षित, ना. सी., प्राचीन भारतीय इतिहासाची साधने, 'भारताचा इतिहास - १ प्रारंभापासून ते इ.स. १६२६', पिंपळापुणे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर, दुसरी आवृत्ती, २००४, पृ. ४८
३. आठल्ये, डॉ. विभा, मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, 'मराठ्यांचा इतिहास: आरंभापासून १७०७ पर्यंत', अंशुल प्रकाशन, प्रथमावृत्ती, २०००, नागपूर, पृ. १२

संदर्भग्रंथ :

१. देशपांडे, अ. ना., 'प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास' - भाग १ उत्तरार्ध
२. गायकवाड, सरदेसाई, 'ऐतिहासिक कागदपत्रे व स्थळे यांचा अभ्यास
३. राजवाडे, वि. का., मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने खंड - ८

